

“Гамівна сорочка” колгоспу на українському хліборобі

В революції 1917 року українське село стало повертатися обличчям до більшовиків, коли ті підхопили радянське гасло землі й миру, а після завоювання рад запропонували свій варіант національної державності. Однак спроби уряду Х. Раковського відступити від попередніх обіцянок зрівняльного переділу поміщицької землі й будувати в Україні “державу-комуну” за російським зразком призвели до падіння радянської влади. Врахувавши цей досвід, більшовицька Росія після поразки денікінських військ віддала українським селянам переважну частку поміщицьких земель, внаслідок чого не справдилися розрахунки С. Петлюри на масове антирадянське повстання весною 1920 р. Тільки після того, як радянська влада почала грабувати селян за допомогою продрозкладки, село знову стало підніматися на боротьбу.

Запровадження непу не дало негайного ефекту, тому що у більшості губерній власті продовжували стягувати заборгованість по минулорічній продрозкладці. А влітку й восени 1921 р. виявилось, що південні губернії України, Північний Кавказ і Поволжя охоплені жахливою посухою.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність майже не поступалася звичайній нормі. Проте через продрозкладку посівні площі істотно скоротилися. Крім того, ці регіони ніколи не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного землеробства і навіть взяти на харчування їх сільське населення. Так виникла нерозв’язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони Москва чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба.

Правобережні й лівобережні губернії України були здатні прогодувати південні губернії, якби формально незалежний уряд міг розпоряджатися власними хлібними ресурсами. Однак цих ресурсів явно не вистачало, щоб прогодувати російські міста, розміщену в Україні майже мільйонну Червону армію, власні

міста й робітничі селища, сотні тисяч біженців з Поволжя і населення південних губерній. У цій ситуації Раднарком РСФРР розробив свою систему пріоритетів і продиктував відповідну лінію поведінки компартійно-державному керівництву УСРР. Він потурбувався в першу чергу про вивіз хліба з України для забезпечення “червоних столиць”, у другу — про потреби Донбасу й армійських гарнізонів, у третю — про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Турбуватися про українських селян він не став. Газетам було заборонено висвітлювати становище в південних губерніях України, кожного дня вони розповідали тільки про голод у Поволжі. У серпні 1921 р. Раднарком РСФРР уклав угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА), яка розпоряджалася продовольчими запасами експедиційного корпусу США в Європі. АРА почала працювати в Поволжі, але в Україну її не допустили.

12 серпня 1921 р. В. Ленін підписав спеціальну постанову РПО про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку. В села і волості, що опиралися, вимагалось вводити війська. Останні повинні були під час збирання натурального податку “негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру”¹⁰⁴. Продподаток стягувався навіть у голодуючих губерніях. Про характер застосовуваних “найрішучіших заходів” дає уявлення інструкція Вознесенського повітового особкому від 15 листопада 1921 р., в якій зазначалося: “Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу”¹⁰⁵.

Лише у січні 1922 р., коли на півдні розпочався масовий голод, Х. Раковському було дозволено укласти угоду про співробітництво з АРА. За період своєї діяльності вона надала голодуючим України 191 млн пайків. Від голодної смерті було врятовано сотні тисяч селян¹⁰⁶.

Цілком зрозуміло, чому в системі пріоритетів компартійно-радянського центру робітники стояли на першому місці, а селяни — на останньому. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорошені селяни. Однак центр і до селян ставився по-різному. Факти свідчать, що поволзьким селянам надавалася допомога, а з голодуючих селян південних губерній України стягувався продподаток.

Голод виявився чинником, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з “куркульським банди-

тизмом”, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у голодуючій місцевості. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

У 1922 р. українське селянство вперше за багато років припинило збройну боротьбу з владою. Радянська влада домоглася вичерпання бунтівного потенціалу села різними засобами, як репресивними, так і економічними. Нова економічна політика почала впливати на село в позитивному сенсі. Після скасування продрозкладки селянин уже знав, які податки має сплатити впродовж року. Вся вироблена продукція після сплати податків залишалася в його розпорядженні, в результаті чого у нього виникала заінтересованість у її виробництві. Замість різнокольорових інфляційних папірців, що циркулювали в обігу, продавець сільськогосподарської продукції став одержувати стійку валюту — червонець.

У 1923 р. аграрна реформа в українському селі завершилася. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора рази за рахунок передачі їм поміщицьких земель, а також вилучення тієї частини селянських земель, яка перевищувала трудову норму. Загалом у селянське користування перейшло понад 31 млн десятин землі, тобто 92 відсотки земельного фонду республіки. Решта залишалася в розпорядженні держави і призначалася для промислового будівництва, створення радгоспів, переселенського фонду тощо¹⁰⁷.

У травні 1923 р. всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На гроші, одержані бюджетом, державні хлібозаготівельні організації купували зерно на ринку. Основний тягар сільгосподатку перекладався на заможні верстви. У 1925/26 р. податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники.

Зернове виробництво в середині 20-х рр. досягло довоєнного рівня, але його товарність істотно зменшилася. Після ліквідації високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні на експорт. Обмеженими залишалися і його можливості постачати зерно на внутрішній ринок. Це стало особливо помітно, коли у промисловості почало розгортатися капітальне будівництво, яке призводило до збільшення споживачів селянської продукції. Зарплата будівельників отоварювалася перш за все продовольчими продуктами.

Звільнення незаможників від податку при постійному збільшенні оподаткування призводило до переобтяження заможних верств села, що негативно позначалося на товарній частині селянської продукції. Керівники державної партії чудово розуміли неминучість таких наслідків, але не змінювали курсу. Вони бажали розвивати радгоспи і колгоспи, а не пов'язані з ринком господарства фермерського типу.

Звільняючи від податку господарства незаможників, вони вирощували собі соціальну опору для тих перетворень у сільському господарстві, які диктувалися діючою партійною програмою.

У “командних висотах” економіки, які перебували у державній власності, ринок створювався і контролювався самою державою. Навпаки, ринкові відносини між містом і селом були справжніми, а не штучними, як у промисловості. Націоналізація основного засобу виробництва — землі — не робила селянські господарства залежними від держави. Вони міцно трималися за приватну власність на засоби виробництва і віддавали державі свою продукцію тільки по ціні, яка їх влаштувала. Якщо держава пропонувала нижчу закупівельну ціну, селяни не везли продукцію на ринок, і в країні виникала хлібозаготівельна криза.

В умовах ринку на селі почала стрімко розвиватися сільськогосподарська кооперація. Селяни ще з кінця XIX ст. організовували різноманітні сільськогосподарські кооперативи — поставальницькі, збутові, кредитні, переробні. Набули великого розвитку спеціальні види сільськогосподарської кооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, цукробурякові, насінневі, меліоративні тощо.

Будь-які форми кооперативів не були пов’язані з відчуженням селянської власності. Будучи учасниками одного або кількох кооперативів, селянин залишався господарем на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємодію і взаємопов’язання їхніх інтересів на ринковій основі.

Представлені в програмі РКП(б) колективні господарства мали зовсім іншу природу. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоч і кооперативи були колективними господарствами. Докорінна різниця полягала в тому, що кооперативи були колективною формою господарювання, але зберігали за кожним учасником його приватну власність, тоді як колгоспи ґрунтувалися на відчуженні приватної власності. Подібно до акціонерних товариств, кооперативи могли існувати тільки в ринковому господарстві.

Ступінь відчуженості засобів виробництва у колгоспів був різний: цілковитий (у найбільш невинних селянам комунах), проміжний (в артільях) і початковий (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). Саме тсози можна розглядати як форму господарювання, близьку до кооперативів: у них колективізувалася тільки функція, зазначена в самій назві. У комунах і меншою мірою в артільях, які проголошувалися комуністичною доктриною вищими формами виробничих об’єднань, селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати господарювання. У виробничому процесі

він посідав становище, яке принципово не відрізнялося від становища робітників промисловості — найманої робочої сили.

Власність на засоби виробництва могла бути націоналізованою (цей термін асоціювався з “командними висотами” економіки і землею) або усупільненою (цей термін міг стосуватися будь-яких засобів виробництва, але здебільшого пов’язувався з колгоспами). Проте нація або суспільство — абстрактні поняття в системах господарювання. Розпоряджатися засобами виробництва могла тільки організація такого генералізованого рівня, як нація чи суспільство — держава. Оскільки в російському комунізмі як формі комуністичної доктрини партія “нового типу” зливалася з державою, націоналізовані або усупільнені засоби виробництва переходили у фактичну власність партії, а точніше — її ЦК. Отже, з встановленням комунізму приватна власність не зникала, а тільки переміщувалася, як і політична влада, на самі “верхи”.

Селяни-власники не могли існувати в суспільстві, будованому більшовиками. Тому одразу після експропріації буржуазії і поміщиків ленінська партія поставила питання про зміну соціального статусу тих, кого зневажливо називали “дрібною буржуазією”. Торкаючись долі дрібних виробників (ремісників, кустарів) і землеробів, В. Ленін виділяв головне завдання своєї “революції зверху”: “Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів”¹⁰⁸. Отже, треба було для селян знайти інші методи, але все-таки “звільнитися від них”...

На початку 20-х рр., тобто після провалу першої спроби комуністичного штурму, ленінська партія опинилася перед дилемою: кооперативи чи колгоспи? Можна було поставитися до нової економічної політики, як до нормальної політики на всі часи, тобто обрати магістральним шляхом модернізації сільського господарства кооперативне будівництво. Можна було поставитися до нової економічної політики, як до тимчасової передишки, яка давала державі можливість сконцентрувати всі сили й засоби для створення колгоспного ладу попри небажання десятків мільйонів селян-власників відмовлятися від своєї власності. Цей шлях був пов’язаний з насиллям у величезних масштабах. У добу так званого “воєнного комунізму” партія спробувала йти цим шляхом, але зазнала великого фіаско. Відмовляючись від політики “воєнного комунізму”, яку він проводив упродовж тривалого часу, з квітня 1918 р. до березня 1921 р., В. Ленін заявив своїм соратникам: “Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминучого краху”¹⁰⁹.

Дилему “кооперативи чи колгоспи?” поставив перед партією її вождь, перебуваючи вже на порозі смерті. До того він переконував своїх соратників і всю країну, що неп — це тимчасова політика, яка у майбутньому зміниться політикою соціалістичного будівництва. Навіть у останньому публічному виступі 20 листопада 1922 р. він заявляв з трибуни Московської ради: “З Росії непівської буде Росія соціалістична”.

Принципову різницю між кооперативами й колгоспами Ленін чудово розумів. У брошурі “Про продовольчий податок” (квітень 1921 р.), яка присвячувалася обґрунтуванню нової економічної політики в аграрно-селянській сфері, він розглядав селянські кооперативи як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. В брошурі підкреслювалося, що кооперація дрібних товаровиробників “неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістиків, дає їм найбільшу вигоду”. Це не може бути інакше, підкреслював Ленін, “раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну”¹¹⁰. Тобто його емоційно забарвлений негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: її залежністю від товарно-грошових відносин і ринку.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. У згаданій брошурі він закликав до сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. “Політика кооперативна, — писав він, — в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об’єднання”¹¹¹.

Отже, провал комуністичного штурму відсував для Леніна колективізацію за межі будь-яких конкретних строків. На VIII Всеросійському з’їзді рад, тобто уже в грудні 1920 р., він змушений був заявити: “Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться”¹¹². При переході до непу він казав, що треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є “передумовою” колективізації.

16 грудня 1922 р. В. Ленін зазнав нового удару, який, схоже, переконав його у неможливості повернення до активного політичного життя. Він домігся в лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці, щоб висловити свою останню волю, і встиг надиктувати три листи до ЦК РКП(б), а потім у формі щоденника — п’ять статей. Другою

серед них була стаття на тему, сформульовану так: “Про Центроспілку та її значення з погляду непу”. Текст був надиктований у два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н. Крупська передала статтю в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті “Правда” під назвою “Про кооперацію”.

В цій статті вождь ухилився від зіставлення комуністичної політики 1918—1920 рр. і нової економічної політики 1921—1922 рр. Але він сміливо починав із неймовірних для догматичних послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в неї більшовики зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (всупереч тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму. Осмислюючи заново уроки непу, Ленін диктував: “Кооперувати достатньою мірою широко й глибоко російське населення за панування непу — це все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торговельного інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів”¹¹³.

“Каменем спотикання”, який став фатальним для ленінської “революції зверху” 1918—1920 рр., було багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б) 1919 р., треба було позбавитися селян-власників, тобто докорінно змінити їхню соціальну природу. Чи міг хтось повірити в те, що таке можливе без великої крові? Пропагандисти твердили про можливість добровільної колективізації села, але самі в це не вірили. У жовтні 1922 р. в Україні існувало 3 тис. колгоспів, серед яких переважали форми з незначним ступенем відчуження власності. Склалися вони з незаможників, господарювали надзвичайно неефективно й постійно вимагали допомоги від держави, посилаючись на те, що колгоспи — це паростки соціалізму в дрібноселянській країні. Ніхто з справжніх господарів, які переважали на селі, не думав подаватися в колгоспники.

Новий погляд на кооперацію, яка була спроможна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який вона загнала сама себе своєю доктриною. В кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Своєю заявою про те, що “просте зростання кооперації для нас тотожне ... зростанню соціалізму”, Ленін знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян. Тому він недарма попросив стенографістку виділити в статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків “якнайбільш простим, легким і доступним для селянина”.

До непу державна партія на чолі з В. Леніним йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування

до ринкової економіки. У статті “Про кооперацію” Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, який став вирішальним. Він змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини й на політику, пов’язану з ринковими відносинами, тобто на неп. До 1923 р. вождь трактував неп як тимчасовий відступ від обраної лінії на комуністичне будівництво. Тепер було поставлено знак рівності між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом. Це означало відмову від традиційного для більшовиків розуміння соціалізму як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, але в одній з останніх своїх статей він фактично, хоч у завуальованій формі, відмовлявся від комуністичної доктрини у власній інтерпретації, обґрунтуванню якої присвятив все своє життя. Соціалізм, здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на той соціалізм, який пропагували західноєвропейські соціал-демократи з часів Е. Бернштейна, російські меншовики, українські соціал-демократи.

Таким чином, прояснюється значення загадкового для істориків уривка з найбільш знаменитої ленінської статті. Ось він: “Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”.

Концепція “кооперативного соціалізму” залишилася нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) 1919 р. схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть саме існування такої концепції доводиться доводити зіставленням не однакових в різні часи підходів вождя партії до непу й кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події після Леніна, вона становить особливий інтерес.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, журналах і окремих виданнях, які пішли після першої публікації в газеті “Правда”, стаття “Про кооперацію” залишилася в партії “непрочитаною”. Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об’єднання селян, деякі учасники пленуму ЦК заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього гасла з порядку денного¹¹⁴. В резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою є виробниче об’єднання з максимальним ступенем “усуспільнення”, тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Своє вагоме слово могли б сказати самі селяни, але “робітничо-селянська” держава їх не питала.

У 1923—1924 рр. найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) — Г. Зінов’єв, Л. Каменев, Й. Сталін і Л. Троцький — займа-

лися політичною боротьбою у власному середовищі. Проблеми господарського будівництва були віддані на відкуп діячам другого ешелону — теоретику М. Бухаріну й практику О. Рикову. Останні були найближчими співробітниками В. Леніна. Цікаво, що висновок про перетворення кооперування на найважливіше економічне завдання для радянської держави протягом певного історичного періоду уперше побачив світ ще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті “Про кооперацію” й навіть до передачі цієї статті в розпорядження ЦК РКП(б). Цей висновок з’явився в резолюції XII з’їзду партії “Про роботу РКП на селі” як буденно-звичайна фраза, без наголосу на принциповому значенні закладеного в ній змісту. Далі в резолюції містилися протилежні цьому висновку положення про актуальність рішення попереднього з’їзду щодо обов’язкової участі комуністів у сільськогосподарських колективах, а також про необхідність державної підтримки товариств, артілей і комун¹¹⁵.

Вже після смерті В. Леніна у матеріалах XIII з’їзду РКП(б) (травень 1924 р.) ідеї статті “Про кооперацію” єдиний раз відбилися в неспотвореному вигляді. З’їзд порушив питання “Про кооперацію” окремим пунктом порядку денного й підкреслив, що відтепер просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями в розвитку великої державної промисловості та успіхами кооперування населення. Гасло колективізації в рішеннях з’їзду не згадувалося.

На XIV Всесоюзній партконференції (квітень 1925 р.) з програмною доповіддю “Про кооперацію” виступив О. Риков. Він виклав популярною мовою концепцію “кооперативного соціалізму” і спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва й колективізації. Голова Раднаркому СРСР уже зрозумів, що спроба Леніна відкинути зовсім ідею колективізації не знайшла підтримки у керівних партійних колах. Найближчий співробітник Леніна, який успадкував після нього свій державний пост, уже не заперечував доцільності колгоспного будівництва, проте не надавав йому самостійного значення. Він не сподівався, що селяни-власники (за компартійною термінологією — середняки) підуть у колгоспи, але соціалістичне майбутнє села бачив у кооперативах.

За більшовицькою практикою проект резолюції на з’їздах і конференціях опрацьовував доповідач. Але від проекту резолюції, який відбивав основні ідеї риковської доповіді, нічого не залишилося після того, як з ним попрацював генсек. В резолюції XIV партконференції все-таки проголошувалося, що “кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення”. Однак треба звернути увагу на те, як ця теза аргументувалася: “В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі коопе-

рація є основною суспільно-економічною формою зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села”¹¹⁶. Отже, кооперація розглядалася всього-на-всього як “форма зв'язку” двох протилежних соціально-економічних укладів. Ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму безслідно зникла. Далі по тексту резолюції відбувалася реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом ідеї колективізації. Щоправда, тут Сталін обмежився обережною ремаркою: “Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі”¹¹⁷.

Минуло лише кілька місяців, і жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу “всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіщного і середнього селянства”¹¹⁸. Отже, колективізація, яка раніше вважалася актуальною тільки для незаможників, мала поширитися на селян-власників.

30 грудня 1926 р. була ухвалена перша постанова ЦК ВКП(б) в галузі колективізації сільського господарства — “Про підсумки радгоспного й колгоспного будівництва”. На відміну від пізніших, вона не суперечила інтересам селян: йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги були прийнятним виходом. Передбачені цією постановою нові пільги сприяли залученню незаможників у колгоспи. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928 р. Питома вага тсозів серед них зросла відповідно з 6,8 до 71,7 відсотка. Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати звичний уклад життя. До жовтня 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4 відсотків площі селянського землекористування¹¹⁹.

У 1927 р. Сталін активізував пропаганду колгоспів. У його ретельно зважених заявах не було жодного слова проти кооперативного плану, який вважався основою аграрної політики ВКП(б) і користувався широкою підтримкою у селянському середовищі. 9 вересня члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. Ленін накреслив конкретні шляхи поступового підведення селянства до соціалістичного будівництва через кооперацію. Одночасно генсек повторив позитивні висловлювання Леніна 1918—1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, що прибули до Москви на святкування 10-річчя Жовтневої революції, Сталіна запитали: “Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?” Відповідь була такою: “По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства”. Сталін нібито не додавав нічого нового до вже відомої лінії

ЦК ВКП(б) у цьому питанні. Однак він тут же визнав за необхідне заперечити те, про що в нього ніхто не запитував: “До всеосяжної колективізації справа не дійшла й не скоро дійде”¹²⁰. Ці два слова — “всеосяжна колективізація” — уперше були вимовлені й надруковані. Ніхто ще не міг тоді збагнути жакливого змісту нового словосполучення.

У політичному звіті ЦК XV з’їзду ВКП(б) Сталін зазначив, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним. У характерній для нього катехізисній формі він ставив запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку нашої промисловості? Не очікуючи наперед зрозумілої незгоди із запропонованим виходом, він формулював “очевидну” відповідь: вихід — у переході дрібних і розпорошених селянських господарств у великі й об’єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під тиском генерального секретаря ЦК у директиві з’їзду по розробці перспективного плану були закладені високі показники колективізації сільського господарства на кінець п’ятирічки, з охопленням до 20 відсотків селянських посівів. Прогнозувалася, таким чином, практично стопроцентна, тобто зовсім малоймовірна колективізація бідняцьких господарств.

У радянській історіографії стверджувалося, що “командні висоти” економіки й дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою в роки непу опосередковано, тобто через ринок. Однак у ринковій змичці між містом і селом був один нюанс, сформульований Сталіним таким чином: “Воно (селянство. — *Авт.*) сплачує державі не тільки звичайні податки, прями й опосередковані, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості — це по-перше, і більш або менш недоодержує на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге”¹²¹.

Справді, держава могла знижувати рівень хлібозаготівельних цін, тому що була монополістом у закупівлі зерна. Одночасно вона могла завищувати ціни на промислові товари, тому що була монополістом в їх виробництві. Штучно створюваний перепад у цінах дістав досить точну назву — “ножиці цін”. За їх допомогою “відстригалося” до половини доходів селян від реалізації продукції¹²².

У середині політбюро ЦК ВКП(б) спостерігалися істотні відмінності в поглядах відносно того, як використовувати “ножиці цін” для капітального будівництва у промисловості. Л. Троцький, Л. Каменев і Г. Зінов’єв вимагали застосувати максимальний розрив у цінах. Й. Сталін займав центристську позицію: не заперечуючи в принципі використання цінової політики для перерозподілу національного доходу, він стояв за помірний розхил “ножиць”. М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилися до запровадження у сільському господарстві

відновлювальних цін, які повністю повертали селянам кошти, витрачені на виробництво продукції.

Після прискорення темпів індустріалізації вже з 1926/27 р. хитка ринкова рівновага порушилася. Це проявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишалися примусово стабільними, але самі товари відразу після появи в магазинах зникали з продажу: попит явно перевищував пропозицію. Спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарську продукцію призводили до того, що селяни відмовлялися везти на ринок свої товари. В країні спалахнула хлібозаготівельна криза.

Влада розцінила її як свідомий саботаж хлібозаготівель. Винним оголосили “куркуля”. Після завершення зрівняльного поділу землі (в Україні — у 1923 р.) поняття “куркуль” перестало вживатися в законодавстві і в пропаганді, але не надовго. Щоб здійснити експропріацію селянських засобів виробництва під виглядом колективізації, необхідно було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді — за соціальною) ознакою. Треба було протипоставити бідняків і середняків бідняцького походження колишнім або нинішнім “експлуататорам-глітаям”.

Центристську позицію у питанні про хлібозаготівлі Сталін займав про людське око. Ні “надіндустріалізатори”, ні ті в ЦК ВКП(б), кого хвилювали інтереси селянства (М. Бухаріна і його прибічників незабаром охрестили правим ухилом в партії), не збиралися вийти за межі непу. Навпаки, Сталін скористався влаштованою ним же хлібозаготівельною кризою, щоб проголосити “всеосяжну” колективізацію поточним завданням державної політики. Справжня позиція Сталіна виходила за межі непу. Хлібозаготівельні кризи, названі незабаром “кризою непу”, генсек зробив способом повернення до політики комуністичного штурму 1918—1920 рр.

Для боротьби з хлібозаготівельною кризою були запроваджені надзвичайні заходи. Державним органам надавалося право притягати селян, винних у саботажі хлібозаготівель, до карної відповідальності. Щоб розколоти село, біднякам було надане право закуповувати за низькими хлібозаготівельними цінами або навіть у кредит до чверті виявлених ними запасів хліба у тих селян, які відмовлялися продавати його державі.

Для запровадження надзвичайних заходів у життя ЦК ВКП(б) розпорядився відрядити на хлібозаготівлі керівників партійних комітетів всіх рівнів, не виключаючи членів політбюро ЦК. У спеціальній директиві ЦК парткомам ситуація, що склалася, і насамперед зростання ринкових цін на хліб, пояснювалася так: “Приватник і куркуль використали добросердя і забарність наших організацій, прорвали фронт на хлібному ринку, підняли ціни й створили у селян вичіку-

вальні настрої”. Отже, селяни звинувачувалися у вичікуванні, коли держава підвищить хлібозаготівельні ціни до рівня ринкових. Директива вимагала арештовувати “спекулянтів, куркульчиків та інших дезорганізаторів ринку і політики цін”, негайно віддавати їх під суд, не обтяжувати судові процеси зайвими формальностями¹²³.

У січні 1928 р. Сталін виїхав у Сибір і в низці виступів перед місцевими властями виклав таку програму дій:¹²⁴

зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба по державних цінах, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;

у найближчі 3—4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Отже, гасло всеосяжної, суцільної колективізації, яке суперечило самому поняттю добровільності вступу в колгоспи, висувалося як завдання на п'ятирічку. Сталін розумів, що надзвичайні заходи, за допомогою яких можна було подолати одну хлібозаготівельну кризу, не допоможуть у статусі постійно діючих. Як продрозкладка часів ленінської “революції зверху” вони були придатні для однократного вилучення готової продукції. Власне, природа продрозкладки і надзвичайних заходів була однакова: примусова реквізиція виробленої продукції в довільних розмірах. А за селян треба було “взятися” на стадії виробництва продукції, тобто через колгосп.

Протестуючи проти надзвичайних заходів, М. Бухарін у своїх виступах заявляв, що колгоспи не можна вважати стовповою дорогою до соціалізму, а партія повинна керуватися ленінським кооперативним планом. Й. Сталін деякий час витримував паузу, а 2 червня 1928 р. надрукував у газеті “Правда” статтю “На хлібному фронті”. Зовсім не згадуючи Бухаріна, він писав: “Іноді колгоспний рух протиставляють кооперативному рухові, гадаючи, очевидно, що колгоспи — одне, а кооперація — інше. Це, звичайно, неправильно. Деякі доходять навіть до того, що колгоспи протиставляють кооперативному планові Леніна. Нічого й казати, що таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді колгоспи є вид кооперації, найбільш яскравий вид виробничої кооперації”.

Прихильність Сталіна та його однодумців, яких у партії виявилось немало, до колгоспів була цілком зрозумілою. Відчуження засобів виробництва у формі колективізації тягло за собою і відчуження кожного окремо взятого трудівника від колективно виробленої продукції. Вступаючи в колгосп, селянин делегував свої права на розпорядження як засобами виробництва, так і продукцією групі людей (правлінню) або одній людині (голові правління), які здійснювали керівництво. Шляхом прямого адміністративного впливу на цього керівника у поєднанні з опосередкованим впливом обов'язкових нормативних актів державні установи одержували можливість визнача-

ти, скільки виробленої продукції треба залишити на розширене відтворення у громадському господарстві колгоспів і на задоволення потреб колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. “Всеосяжна” колективізація була потрібна, щоб забезпечувати нееквівалентний обмін між містом та селом, викачувати селянські кошти в бюджет або прямо вилучати селянську продукцію в натуральному вигляді. Колгосп був своєрідною “гамівною сорочкою”, яка позбавляла селянина зв’язку з ринком, тобто можливості вирішувати — продавати або не продавати свою продукцію державі.

“Майстер дозування” (так висловлювався М. Бухарін, характеризуючи Сталіна) не поспішав з оголошенням своїх далекосяжних планів. Короткий запис його виступів у січні 1928 р. в різних районах Сибіру уперше був опублікований тільки в 1949 р. Неп був популярний, а від комуністичного штурму 1918—1920 рр. залишилися тяжкі спогади. Задумуючи на початку 1928 р. повторити комуністичний штурм, на цей раз — переможний, генсек на словах відхрещувався: “Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозкладку, розкуркулення і т.д., є контрреволюційним базіканням”¹²⁵.

Тим часом країну готували до сталінської “революції зверху”. Органи державної безпеки розгортали грандіозну пошукову операцію, виявляючи й збираючи по селах зброю, яка залишилася з часів війни. Селяни повинні були залишатися організаційно розпорошеними і беззбройними.

У 1928 р. в основних хлібовиробних регіонах (Україна, Північний Кавказ) стався великий недорід. Прагнучи врятувати становище, О. Риков вніс на затвердження політбюро ЦК питання про імпорт 80—100 млн пудів хліба з виплатою до 200 млн руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн пудів, але йому відповіли, що валюта потрібна для індустріалізації. На квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро, яка тепер завжди йшла за ним: “Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути в нього хлібні надлишки”. Проте справа була не в тому, що краще. Риков домовився, нарешті, про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах, але й це не влаштувало Сталіна. В його розрахунок не входило поліпшення становища з постачанням хліба населенню, зовсім навпаки. Тому на пленумі ЦК дав зовсім безпомічне обґрунтування позиції більшості політбюро: “У даний час завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба”¹²⁶.

Хлібозаготівельну кризу 1928/29 р. Сталін бажав подолати простим способом: узаконенням надзвичайних заходів. Нові закони, поява яких обґрунтовувалася турботою радянської влади про постачання населення хлібом, повинні були підготувати і полегшити державі здійснення суцільної колективізації сільського господарства.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову “Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконання загальнодержавних завдань і планів”. 3 липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Вводилися обов’язкові планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Мета такої організації хлібозаготівель однозначно полягала в тому, щоб зіштовхнути між собою на сільських сходах більш заможні верстви села з менш заможними. Це створювало напруженість, яку можна було використати під час колективізації. Необхідність такої напруженості Сталін обґрунтовував на основі власного досвіду: “Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, саме в тому й полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства для посилення хлібозаготівель”¹²⁷.

Якщо господар ухилявся від поставок зерна за завданнями сільських сходів, сільрадам дозволялося штрафувати його у межах п’ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розкладці або ухилення від продажу хліба після накладення штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Кримінального кодексу УСРР. В них передбачалися більш ґрунтовні покарання: конфіскація всього майна, депортація у віддалені регіони СРСР. Чверть надходжень від штрафів і продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти¹²⁸.

Весною 1929 р. у 22 округах України (з чотирьох десятків) було розпродано майно 18 тис. селянських господарств, які ухилилися від виконання зобов’язань по хлібозаготівлях, накладених на них сільськими сходами. Восени, коли надзвичайні заходи були узаконені, було розкуркулено 15 тис. селянських дворів. Доповідаючи про це сумнівне досягнення, генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор на XI з’їзді республіканської партійної організації заявив, що в 1929 р. хлібозаготівлі були успішно закінчені фактично за три місяці¹²⁹.

Для керівників партії “куркульська небезпека” була технічним важелем, за допомогою якого вони розраховували загнати в колгоспи всю селянську масу. Раніше Сталін та його послідовники зовсім не переоцінювали небезпеки соціальної диференціації села. На XV з’їзді ВКП(б) В. Молотов спеціально зупинився на питанні про те, хто такий куркуль, назвав два критерії для визначення господарств експлу-

ататорського типу (використання найманої праці і оренда землі), але тут же зробив істотні застереження. Він заявив, зокрема, що оренда залишається “у переважній своїй частині середняцькою”. Торкуючись складеної комісією РНК СРСР таблиці соціального розшарування села, він резонно зазначив, що група під назвою “Ті, хто наймають сезонних робітників” (7,9 відсотка селянства) не може бути цілком куркульською, бо до неї входять, за іншими ознаками, не менше 2—3 відсотків середняків. Звідси випливав висновок: “Визначити загальний відсоток куркульства є завданням майже неможливим”¹³⁰.

Розпливчатість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася експлуататорська верхівка села, була вкрай потрібною для конструкторів колгоспного ладу. Вони могли оголосити куркулем кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його силовими органами “робітничо-селянської” держави. Але навіть цілковита неможливість не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Кмітлива влада винайшла політичний неологізм — “підкуркульник”.

Сталін був переконаний, що зможе, на відміну від 1919 р., встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв’язок між містом і селом. Тому держава цілком знищила сформовану за роки непу систему приватної торгівлі. У містах і на новобудовах відбувся перехід до нормованого забезпечення хлібом, а згодом й іншими продовольчими товарами по картках. Базарну торгівлю хлібом заборонили під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані в фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контракції.

Контракційний договір між державою і колективами (передусім торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами втратив добровільний характер і став обов’язковим. Зрозуміло, він був обов’язковим для селянської сторони, зобов’язаної поставляти за договором певну кількість хліба. Зобов’язання держави щодо постачання за договором промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. “Про основні підсумки й чергові завдання в галузі контракції зернових посівів” перемога над ринком, яка здавалася владі зовсім близькою, була ознаменована невеличкою термінологічною революцією: товари стали називатися продуктами. Контракційний договір розглядався як “засіб організації планового продуктообміну між містом і селом”¹³¹.

Як складався і діяв контракційний договір? Є документ, підготовлений спеціалістом зі складання таких договорів — уповноваженим наркомземсправ СРСР М. Юхновським: “Контракція і метод доведення до двору в своєму практичному застосуванні у деяких се-

лах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни її називають продрозкладкою. Контрактація проводиться так: округ дає контрольну цифру району, район з деякою надбавкою (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада цифру району з надбавкою (страхує себе), яка інколи досягає 50 відсотків, розписує по селянських дворах. Селянину дають розписуватися в тому, що він повинен здати вказану у відомості кількість продукції, і контрактація здійснилася. Оскільки бідняцькі господарства від контрактації звільнені, а куркульських не контракують, то весь удар іде по лінії середняка¹³².

В опис треба внести деякі уточнення. По-перше, до округу надходили контрольні цифри з Харкова, а до Харкова — з Москви. По-друге, ремарку про деякі села спокійно можна не брати до уваги. Картина всюди була однаковою. По-третє, селянин мав віддати не тільки той обсяг зерна або іншої продукції, який передбачався договором. Коли врожай був більшим за очікуваний під час складання договору, надходили додаткові завдання.

Цей опис дає уявлення про механізм хлібозаготівель тільки у поєднанні з іншим документом — листом С. Косіора окружним і районним партійним комітетам від 29 жовтня 1929 р. Косіор вказував, що ЦК КП(б)У розмежовує методи підходу до середняцьких господарств і “заможного-куркульської верхівки села”. Встановлювався відсоток “верхівки” — 7—10 відсотків від загальної кількості селянських господарств. Отже, влада виходила за межі декларованого “класового підходу”. На “верхівку” села припадало від 25 до 40 відсотків обсягу хлібозаготівельного плану. Як правило, їй давали тверді завдання на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства. Держава не вступала в договірні відносини з “куркулями”, їй ті опинялися поза контрактацією.

Заслугує на увагу й таке місце у листі С. Косіора: “В ряді місць стали на шлях простої розкладки плану на середняцькі й навіть бідняцькі двори. Це неправильно. В деяких селах на куркульсько-заможну верхівку покладали переважну частину поселенного плану (70—80 відсотків), роблячи його виконання наперед нереальним. В інших місцях куркульські господарства обкладали кілька разів, свідомо доводячи обкладення до нереальних розмірів з метою спродування майна. Такий підхід послаблює здавання хліба куркульсько-заможною верхівкою, створюючи у всіх враження, що наша основна мета не одержання товарних надлишків хліба у куркуля, а його розкуркулювання за будь-яку ціну”¹³³.

В обох процитованих документах вживається слово “розкладка”. Справді, хлібозаготівлі здійснювалися за методом розкладки, це була реквізиція, розкладена по території і доведена до кожного двору. Різниця порівняно з періодом першого комуністичного штурму поляга-

ла тільки в тому, що державні хлібозаготівельні органи мали справу в 1929—1932 рр. не тільки з індивідуальними, але й з колективними господарствами.

У тогочасній практиці примусове насадження колгоспів називалося колгоспним рухом. “Колгоспний рух” під тиском держави справді давав деякі результати, але не такі вже й великі. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Земельні угіддя колгоспів зросли з 1 до 3 млн гектарів. Питома вага колективізованих земель зросла до 8,8 відсотка¹³⁴. Як і раніше, об’єднували свої господарства тільки незаможні верстви села. Примусити селянина-власника вступити в колгосп не вдавалося, а без цього гасло суцільної колективізації зависало в повітрі.

У цій ситуації Сталін вирішив тиснути на селян загрозою розкуркулення. Сталінський (а за термінологією самого Сталіна — уральсько-сибірський) метод хлібозаготівель був придатним і для здійснення колективізації.

7 листопада 1929 р. в газеті “Правда” була надрукована стаття Сталіна “Рік великого перелому”. В ній стверджувалося, що селяни пішли в колгоспи “цілими селами, волостями, районами, навіть округами”. Центральним пунктом статті було твердження про те, що в колгоспи пішов середняк. Генсек запевняв, що завдяки колгоспно-радгоспному руху немає підстав сумніватися в тому, що держава остаточно вийшла з хлібної кризи, і через яких-небудь три роки СРСР стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі.

Незважаючи на відірваність таких оптимістичних тверджень від реальності, стаття відіграла свою провокуючу роль. У місцевих начальників складалося враження відставання від сусідів: вони мали невеликий відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк! Стаття провокувала на будь-яке підвищення відсотка колективізації, хоча б за допомогою приписок. Не випадково в останньому кварталі 1929 р. виникло багато “паперових колгоспів”.

У відповідності з установками сталінської статті листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) визнав недостатніми накреслені XV з’їздом партії темпи усупільнення селянських господарств і проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. На пленумі ЦК була поставлена окремо доповідь С. Косіора “Про сільське господарство України і про роботу на селі”. Косіор підкреслив, що республіка має більш розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві: на її ланах працює більше третини тракторного парку, тут виникли перші машинно-тракторні станції. Пленум ЦК прийняв постанову по його доповіді, в якій підкреслив: “Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації вели-

кого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи”¹³⁵.

Негайно після пленуму в ЦК ВКП(б) була створена комісія під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева. Комісія ухвалила перейти в районах суцільної колективізації до політики “ліквідації куркуля як класу”. У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найбільш численний експлуаторський клас, яка незабаром стала пропагуватися в радянських газетах, цілком ігнорувалися соціальні наслідки “чорного переділу”, проведеного в УСРР в 1920—1923 рр., а в інших регіонах країни — ще раніше. Уперше цей висновок комісії був оприлюднений в промові Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Штучне розпалювання соціальної напруженості несло в собі небезпеку підриву відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартийна верхівка йшла на це свідомо, бо її метою було масове насадження колгоспів як необхідного елемента командної економіки. Селянин міг змиритися з колективізацією, тобто з відчуженням своєї власності, тільки під реальною загрозою залишитися зовсім без господарства. Тому він потребував прикладу розкуркуленого сусіда. “Куркуля” прирікала на репресії сама логіка примусової колективізації.

Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий характер. “Неправі ті товариші, які думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ..., — підкреслював Сталін у звіті ЦК XV з’їздові ВКП(б). — Куркуля треба взяти заходами економічного характеру, на основі революційної законності”¹³⁶. “Революційна законність” з’явилася, зокрема, у вигляді статті 127 Кримінального кодексу УСРР, яка передбачала “за злісне підвищення цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок позбавлення волі на строк до одного року з конфіскацією всього або частини майна”¹³⁷. Ця свавільна норма суперечила визнаному державою праву на приватну власність. Товаровиробник позбавлявся свободи дій в економічному житті, його змушували продавати вироблену власною працею продукцію, навіть коли він цього не бажав.

Тепер же, коли було проголошено курс на ліквідацію куркуля як класу, Сталін бажав забезпечити активну участь основної маси селянства в цій кампанії, щоб “пов’язати” селян за логікою кримінального світу. Конфіскуючи засоби виробництва у тих, кого оголосили ворогом колгоспного ладу, селяни змушені були менш упереджено ставитися до самої ідеї колективізації. Вони розуміли, що таким ворогом у будь-яку мить може стати кожний одноосібник (якщо використати цей неологізм радянської епохи).

У другій половині січня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня “Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Згідно з цим документом, власники господарств, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії.

До першої категорії належали “учасники й організатори антирадянських виступів”. Вони мали бути ізольовані в тюрмах і концтаборах або розстріляні. Кількість розстріляних не визначалася, а кількість ув’язнених визначалася цифрою в 60 тис. осіб. До другої категорії віднесли тих, хто чинив “менш активний опір кампанії розкуркулення. Їх разом з сім’ями виселяли в північні регіони країни. Контрольна цифра по другій категорії визначалася в 150 тис. осіб. До третьої категорії зараховувалися всі, хто не протидіяв розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів¹³⁸.

По Україні концтабір чекав 15 тис. осіб, а висилці підлягали від 30 до 35 тис. селянських дворів. Очевидно, авторам цієї постанови заздалегідь було відомо, скільки селян і в яких саме формах у кожній республіці чинитимуть опір колективізації і розкуркуленню.

Списки господарств, що підлягали другій категорії репресування, визначалися райвиконкомом на основі рішень зборів колгоспників або наймитсько-бідняцьких зібрань. Порядок розселення інших селянських господарств з числа розкуркулюваних (третья категорія) встановлювався окрвиконкомом. В Україні активну участь у розкуркуленні брали комнезами. До початку березня 1930 р. вони створили 7762 групи сприяння колективізації¹³⁹.

Організатори колективізації прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав’язується владі всім ходом масового колгоспного руху. Куркуль був зайвим в районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав розкуркуленню. Насправді ж розкуркулення було важелем колективізації, і саме з нього вимагалось починати “соціалістичні перетворення” в сільському господарстві. Розгортаючи цю терористичну операцію, місцева влада повинна була все зробити, щоб скористатися її наслідками й загнати селян у колгоспи. Якщо це не виходило, то виникала небажана ситуація: частину селян розкуркулили, але відсоток колективізації піднявся незначною мірою. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві та Харкові робили вигляд, що місцева влада поспішає з розкуркуленням.

Загальні підсумки чекістської операції з розкуркулення за станом на 10 грудня 1930 р. у довідці Особого відділу ОДПУ виглядали таким чином (відсутність даних показана трикрапкою):¹⁴⁰

НАРИС ПЕРШИЙ
Народження радянського ладу (1917—1938)

Регіони	Кількість розкуркулених господарств	З них депортовано:	
		сімей	осіб
Українська РСР	70 407	31 593	146 229
Центральна область	43 930	8 237	42 837
Чорноземна Івановська область	5 566	2 000	...
Московська область	3 655	не виселялися	
Нижегородський край	3 767	512	2 451
Західна область	26 286	45	...
Нижньо-Волзький край	29 344	7 931	40 001
Середньо-Волзький край	27 523	7 072	...
Білоруська РСР	13 236	11 079	52 914
Північно-Кавказький край	26 112	23 019	...
Кримська АРСР	3 564	3 179	14 029
Уральська обл.	25 624	18 379	...
Сибір	55 426	17 525	...
В цілому по СРСР*	337 563	135 147	...

* У джерелі показаний 21 регіон, вибірка у цій таблиці охоплює 13 регіонів.

Таблиця вимагає певних коментарів. Вона показує, що частка України у загальній кількості репресованих приблизно відповідала її питомій вазі в населенні СРСР. Звертає на себе увагу зовсім невеликий відсоток розкуркулених в центральній промисловій зоні. Натомість в ЦЧО, де у 1920—1921 рр. розгортався потужний антирадянський рух, кількість розкуркулених була високою.

З України було депортовано менше половини розкуркулених господарств. Першість у депортаціях, безсумнівно, належала Північно-Кавказькому краю, звідси висилали майже всіх. Навпаки, у центральній промисловій зоні частка депортованих була невеликою, а в Московській області розкуркулених взагалі залишали на місці. Високою виявилася кількість розкуркулених там, де народився уральсько-сибірський метод хлібозаготівель і колективізації — в Сибіру і на Уралі.

Визначення загальної кількості ліквідованих під час “соціалістичних перетворень” селянських дворів потребує спеціального дослідження. На XII з’їзді КП(б)У в січні 1934 р. П. Постишев назвав цифру розкуркулених господарств — близько 200 тис. Проте ця цифра є лише повторенням тієї, яку статистичні органи подавали у 1927 р., коли наводили загальну кількість куркульських господарств. Логіка постишевської цифри зрозуміла: скільки куркулів було, стільки й знищили.

У світлі цифр за 1930 р. (хоч розкуркулення радянська влада практикувала й пізніше) дані П. Постишева виглядають непере-

конливо. Проте не має особливого значення, скільки господарств було внесено у проскрипційні списки сільрад та райвиконкомів. Для селян-власників “соціалістичні перетворення” створювали неможливі умови господарювання. Більшість погодилася під жахливим тиском держави докорінно змінити свій спосіб життя, меншість не прийняла колгоспів.

Після масової кампанії розкуркулення у 1930 р. селянські господарства продовжували зникати через різні причини. Одноосібники ліквідували свої господарства після того, як держава обкладала їх (як раніше непманів) непосильними податками. Вони частіше за все йшли у міста й на новобудови.

Нормальний процес зростання селянських господарств, який тривав в Україні навіть у тяжкі роки світової та громадянської війн, після 1927 р. припинився. Від початку 1928 р. до кінця 1931 р. кількість селянських господарств скоротилася на 352 тис.¹⁴¹ Це не означає, що тільки така кількість господарств зникла під тиском держави. В усі роки до 1931 включно під впливом природного приросту сільського населення відбувалося зростання кількості господарств, яке певною мірою компенсувало втрати. Отже, дійсне число розорених господарств перевищує цифру, засвідчену статистикою, — 352 тис.

Розглянемо тепер питання про форми колгоспів, нав’язуваних селянству в ході суцільної колективізації.

5 грудня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило комісію для розробки питання про темпи колективізації в різних регіонах СРСР. 22 грудня голова комісії Я. Яковлев направив у політбюро ЦК проект постанови, в якому основною формою колгоспу визнавалася артіль. Однак в остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., під тиском Сталіна і Молотова пункт про право селян зберігати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів був знятий. Замість цього Наркомзему СРСР давалося завдання в найкоротші строки розробити примірний статут сільськогосподарської артілі “як перехідної до комуни форми колгоспу”¹⁴².

Ця теза про перехідність значно вплинула на Примірний статут сільськогосподарської артілі, опублікований Наркомземом і Колгоспцентром СРСР 6 лютого 1930 р. Принципову для селян різницю між артільною і комунною формою колгоспу в ньому навмисно було стерто. Заява про можливість утворення підсобного господарства являла собою лише декларацію, оскільки в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки і не вказувалося на те, що колгоспник може тримати корів та дрібну худобу¹⁴³. Відповідно до цього колективізація пішла по шляху створення артілей, які за своєю суттю нагадували комуни.

Опір селян відбувався в різних формах. Він був неорганізований, але масовий. Масовість допомагала селянам долати страх перед розкуркуленням.

Збройний опір не набув поширення. По-перше, село вже не мало зброї, бо її вилучили чекісти. По-друге, суцільна колективізація починалася у степовій і лісостеповій зонах, де майже неможливо було розгорнути партизанську війну. Військові гарнізони були приведені в стан готовності до ліквідації “спалахів бандитизму”. І все-таки досить потужні спалахи збройного опору траплялися. У Червоноповстанському районі на Одещині повстанцям вдалося на кілька днів захопити великі села, але спалах було придушено в зародку. Військова сила застосовувалася також на Чернігівщині й Дніпропетровщині. Набагато частіше спалахували т.зв. “баб’ячі бунти”: селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на власну корову, дрібну худобу й птицю.

Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усупільненої орної землі, зросли з 8,6 відсотка на 1 жовтня 1929 р. до 16,4 на 1 січня 1930 р., 29,3 на 1 лютого і 68,5 відсотка на 1 березня¹⁴⁴.

Ці дані свідчать, що якісний стрибок було досягнуто в лютому 1930 р. Незважаючи на те, що більшість лютневих колгоспів ще залишалася “паперовою” (вони просто не встигали організаційно оформитися), можна було твердити, що в колгоспи пішов середняк. Однак нечуваний тиск держави напередодні весняної сівби створив на селі вибухонебезпечну ситуацію.

Це надзвичайно стурбувало керівників партійних комітетів. 11 лютого в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК республіканських парторганізацій. 21 лютого ЦК ВКП(б) скликав нараду секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України. На обох нарадах керівники місцевих партійних організацій говорили про серйозність становища, але не висловлювалися за те, щоб дати задній хід “соціалістичним перетворенням” на селі.

25 лютого голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ Г. Орджонікідзе одержав лист від В. Балицького. Голова ДПУ УСРР наводив факти гострої селянської реакції на примусову колективізацію, але закінчував лист оптимістично: “У нас на Україні справи складаються благополучно”. Рукою Сталіна на першій сторінці документа була зроблена помітка: “Цікавий лист”.

Наступного дня в ЦК ВКП(б) по прямому дроту прийшла панічна телеграма від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про факти “грубого перекручення партійних директив” на місцях, які викликали селянський рух проти колективізації у прикордонному Плужнянському районі. Аналогічні повідомлення надійшли в ЦК ВКП(б) 26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані. У зведенні ОДПУ СРСР за січень—лютий найбільша кількість проявів селянського опору відзначалася в Україні і ЦЧО¹⁴⁶.

28 лютого опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято рішення, внесені у протокол засідання найвищого органу влади від 5 березня: по-перше, доручити комісії на чолі з О. Риковим остаточно вирішити питання про статут колгоспів протягом однієї доби з тим, щоб 2 березня відповідний документ був надрукований у газетах; по-друге, доручити Сталіну того ж дня виступити зі статтею в газетах¹⁴⁷.

Нова редакція Примірною статуту сільськогосподарської артіль давала чітку відповідь на питання про те, що саме треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі селянина в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. У тому ж номері газети “Правда” від 2 березня, де друкувався Примірний статут, на першій сторінці з’явилася велика стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”. У ній говорилося без маневрування і обмовок: “Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найбільш доцільною формою розв’язання зернової проблеми”. У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. “Не можна насаджувати колгоспи силою, — повчав генсек. — Це було б нерозумно і реакційно”.

Місцеві партійні керівники розгубилися. Вони ретельно виконували прямі вказівки центру, а їх звинуватили у перекрученні партійної лінії. Орієнтуючись на газетні звіти про успіхи колективізації, вони не могли уявити собі реального становища в країні. Роз’яснення було зроблене у формі закритого листа ЦК ВКП(б) до низових парторганізацій “Про завдання колгоспного руху у зв’язку з боротьбою з викривленнями партійної лінії” від 2 квітня 1930 р. Закриті листи були звичайною формою спілкування партійних “верхів” і “низів” упродовж багатьох десятиліть, але рівень відвертості у листі від 2 квітня не мав прецедентів: “Поступившие в феврале мес. в Центральный Комитет сведения о массовых выступлениях крестьян в ЦЧО, на Украине, в Казахстане, Сибири, Московской обл. вскрыли положение, которое нельзя назвать иначе, как угрожающим. Если бы не были тогда немедленно приняты меры против искривлений партлинии, мы имели бы теперь широкую волну повстанческих крестьянских выступлений, добрая половина наших “низовых” работников была бы перебита крестьянами, был бы сорван сев, было бы подорвано колхозное строительство и было бы поставлено под угрозу наше внутреннее и внешнее положение”¹⁴⁸.

Подія, що сталася 2 березня 1930 р., істотно вплинула на перебіг сталінської “революції зверху” і на вигляд того суспільства, яке було побудоване в її ході.

Основною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не говорилося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худо-

ба і птиця), ця власність “нелегально” існувала під виглядом особистої. Ці уламки приватної власності допомагали виживати і виробникам, і споживачам продовольства. Завдяки цьому чужорідному для комуністичної системи елементу, вдавалося пом’якшувати жорсткі параметри господарювання, яке функціонувало тільки під імпульсами-директивами, що йшли ззовні.

Замість комуні, яка була органічною частиною організованого по-комуністичному господарювання, виникла артіль — “дволикій Янус”. Одним своїм обличчям вона була обернена до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало об’єктивно, завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення хоча б обмеженого в своїх параметрах, але вільного ринку, на якому ціни формувалися б за законом попиту й пропозиції. Вона вимагала збереження товарно-грошових відносин, причому, звичайно, не тільки в обмеженій сфері сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Ринкове обличчя колгоспного ладу пом’якшувало диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню виробництва. Воно сигналізувало плановикам і економістам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів у реалізації продукції, “отоварюванні” заробітної плати в її грошовій формі, політиці капіталовкладень тощо.

Якщо робітничий клас одержав право на вільний вибір місця праці без будь-якої боротьби, то селянство вибороло собі присадибне господарство. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале існування. Вона завжди залишалася вкрай неефективною порівняно з ринковою економікою, але давала можливість керівникам Кремля використовувати той колосальний мобілізаційний ресурс, яким вона була наділена від природи.

Як не старалися органи влади на місцях припинити втечу з колгоспів, за перші сто днів після ліквідації адміністративного тиску кількість колективізованих господарств в Україні зменшилася з 3 248,9 до 1655,1 тис., тобто майже наполовину¹⁴⁹. Вихід з колгоспів продовжувався і далі. Площа колективізованої орної землі скоротилася з 45,8 відсотка на 1 червня до 36,5 на 1 серпня, 34,8 на 1 вересня і 34,1 відсотка на 1 жовтня¹⁵⁰. Вона скорочувалася б і далі, але з осені 1930 р. держава пішла у новий наступ на селянство.

Новий наступ розпочався з директивного листа ЦК ВКП(б) “Про колективізацію”, розісланого на місця 24 вересня. У листі ставилося завдання “добитися вирішальних зрушень у справі організації нового потужного піднесення колгоспного руху”. Засуджувалися “як правоопортуністичні настрої, що ігнорували необхідність наполегливої

праці по дальшому розгортанню колгоспного будівництва, так і спроби відродження минулорічних (мова йшла про 1929/30 господарський рік. — *Авт.*) лівих закрутів і помилок”¹⁵¹. Замість прямого адміністративного тиску на селян, який закінчився катастрофічною поразкою, організаторам колективізації пропонувався інший шлях: створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними “до двору” завданнями і податками, а потім чекати цілком добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу.

Завдання і податки ставали ефективними тільки в умовах постійної загрози негайного розкуркулення. Однак чекісти вже завершили операцію з розкуркулення і підбили підсумки. Виступаючи на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У в обговоренні нових завдань Москви по колективізації на 1931 рік, місцеві керівники розгублено заявляли: завдання нереальні, нам немає кого індивідуально оподатковувати, бо куркуля не існує. На це голова Раднаркому УСРР відповів так: “Нам не лише на куркуля тепер треба натискувати, нам треба тепер натискувати й на того, хто проводить куркульську лінію, хто, по суті, здійснює програму куркуля”¹⁵². Отже, не стало в селі куркуля, та його заступив підкуркульник. Ще більш визначено виступив секретар ЦК КП(б)У П. Любченко: “Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгорнення колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується реєстром 1930 року, що куркуль на селі є”¹⁵³.

Повторна кампанія розкуркулення готувалася ретельно, з урахуванням набутого досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечить XII Всеукраїнський з’їзд рад, що відбувався у Харкові в лютому—березні 1931 р. В резолюції “Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва” він поставив вимогу перед органами радянської влади “рішуче провести ліквідацію куркуля як класу”¹⁵⁴.

План кампанії розкуркулення розробляла комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком. Вона підготувала проект постанови, затверджений ЦК КП(б)У 23 квітня 1931 р. : “Враховуючи високий відсоток колективізації і звідси значну кількість розкуркулених господарств, поставити питання перед ЦК ВКП(б) про надання Україні можливості вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Вважати доцільним здійснити висилку розкуркулених господарств з України після завершення весняної сівби в червні”¹⁵⁵.

Вражає прагматизм, з яким підходив колишній український есер, а потім боротьбист Панас Любченко до селян, призначених знову на роль “хлопчиків для побиття”. Він не бажав заслати їх негайно, а просив Кремль відстрочити депортацію до кінця весняної сівби, щоб

“куркулі” встигли обробити поля для держави. Кремль погодився з такою раціоналізаторською пропозицією і навіть при цьому обмежив кровожерливість керівників харківського комуністично-радянського субцентру влади: з України було вирішено вислати тільки 30 тис. господарств¹⁵⁶.

Загроза розкуркулення істотно вплинула на хід колективізації у 1931 р. Проте не меншу, якщо не більшу, роль відіграв штучний податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, не рахуючись з будь-якими нормами. Цей податковий тягар ніхто не міг витримати, і тому індивідуали (інду-си, як їх називали) припиняли господарювання на своїй землі, перебиваючись випадковими заробітками. До жовтня 1931 р. в Україні було колективізовано 68 відсотків селянських господарств і 72 відсотки орних земель¹⁵⁷.

Всі дослідники пов’язують Великий голод з суцільною колективізацією. Заради точності слід додати: голод спалахнув у вже колективізованому селі. Не слід звертати особливу увагу на досить високий відсоток індивідуальних господарств на переламі 1932—1933 рр. По-перше, неколективізовані господарства зберігалися у великій кількості тільки в Поліссі і в прикордонній зоні України. По-друге, вони обкладалися в районах суцільної колективізації такими податками, що їх не можна розглядати як нормально функціонуючі господарства.

Отже, на селі виникли якісно інші виробничі відносини, які тепер піддавалися регулюванню і контролю з боку держави. Як держава регулювала колективне виробництво? Як вона ставилася до колгоспників у першу, другу і третю колгоспну весну?

У січні 1933 р., коли українське село корчилося у голодних муках, Й. Сталін виступив на об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю “Про роботу на селі”. Вищі працівники державної партії, які приїхали в Москву на цей пленум, почули від нього слово “голод”, але у специфічному контексті. Сталін сказав: “Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. З переходом на колективне господарство справа істотно змінилася”¹⁵⁸.

Справді, колгоспний лад був частиною командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набувала першорядного значення.

Коли порівняти кількість компартійних осередків (4767) з кількістю колгоспів (32 150 у жовтні 1931 р.), то можна зробити висновок про те, що керівні органи ВКП(б)—КП(б)У ще не могли дотягнутися

до села, використовуючи власний апарат. На початку 30-х рр. найбільше поширення дістали міжколгоспні осередки, які об’єднували по 5—6, а інколи й більше 10 артіль у кількох селах. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому до 15 членів і кандидатів партії. До того ж безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії. Переважна більшість комуністів займала керівні посади в різних сферах життя.

З початком колективізації прийом селян у державну партію був лібералізований. Якщо в 1929 р. членами КП(б)У були 4 тис. селян, то в 1932 р. — 39,6 тис. Однак переважна більшість сільських комуністів відкрито співчувала т.зв. “правим опортуністам” на чолі з М. Бухаріним. Вони були вигнані з партії під час генеральної чистки, яка відбувалася в 1929—1930 рр. Масовий прийом з одночасною чисткою створили в сільських парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії¹⁵⁹.

Маючи обмежені можливості спиратися на колгоспні парторганізації, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прийшлих на певний час кадрів — уповноважених. У доколгоспному селі такий метод роботи був прийнятний, але колгоспи вимагали іншого рівня керівництва. Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася в перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ в громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що результати їх праці відчужуються державою, і зосереджували свої зусилля на тому, що встигли відвоювати, — присадибній ділянці. Тут вони працювали з величезним піднесенням без будь-якого зовнішнього втручання.

Разом з колгоспним ладом народилося і директивне керівництво колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. “Керівна лінія” на ділі трансформувалася у дріб’язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов директивне втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами й нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату.

Чи не найважливішу роль у результатах колективного господарювання відігравав адміністративно-управлінський апарат самих колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління в цілому. Однак повноваження цього органу “колгоспної демократії” були ілюзорними. Незалежно від того, чи були директиви зверху обґрунтовані, їх невиконання для колгоспних керівників завжди закінчувалось звільненням з посади.

Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) ухвалив відрядити на село 25 тис. робітників, здатних очолити сільськогосподарські колек-

тиви. Україна повинна була дати 7 500 робітників. З них 5 500 передбачалося використати безпосередньо в республіці, а інших — надіслати в автономні республіки і краї Російської Федерації, переважно в райони, де проживало багато українців. Одночасно в Україну прибуло понад 1900 двадцятип'ятитисячників з Ленінграда, Москви та інших міст Росії¹⁶⁰.

Поряд з багатьма позитивними прикладами талановитого господарювання, які дали двадцятип'ятитисячники й висуванці з селян, історія колективізації має безліч прикладів протилежного характеру. Нерідко трудові зусилля колгоспників сходили нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату. Неспроможність багатьох начальників пояснювалася тим, що при їх висуванні керувалися не інтересами справи, а тільки анкетними даними. Працелюбні й досвідчені селяни, які в роки непу досягали відмінного результату в індивідуальному господарюванні, взагалі не бралися до уваги при визначенні складу керівної ланки колгоспного ладу.

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. У директиві від 6 червня 1930 р. “Про оцінку й облік праці в колгоспах” Колгоспцентр СРСР висловився за впровадження нової економічної категорії — трудодня¹⁶¹. Через півроку, у січні 1931 р., на Всесоюзній нараді по організації праці в колгоспах у Москві ідея трудодня набула цілком конкретних рис. Нарада рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудоднях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР “Про колгоспне будівництво” (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудодень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюціях з'їзду, мав здійснюватися за принципом “Хто більше й краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує”¹⁶².

На папері вимальовувалася досить логічна оплата праці, але в реальних умовах села вона не спрацьовувала. Перш за все виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно — витрат на їх утримання за рахунок зовсім невеликого доходу від громадського господарства. По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на тру-

додні абсолютно нічого¹⁶³. Інакше кажучи, в половині артіль людей цілий рік працювали задурно, здобуваючи собі і своїй сім’ї жалюгідні засоби до існування тільки з невеликих присадибних ділянок.

Трудодні ставали паперовими через те, що держава забирала у колгоспів весь вирощений хліб, не компенсуючи це ні товарами, ні грошима. Уже в 1930 і 1931 рр. хліб у сільській місцевості став величезним дефіцитом.

На папері все виглядало добре. Наркомзем СРСР Я. Яковлев і голова Колгоспцентру СРСР Т. Юркін опрацювали документ, названий роз’ясненням цих відомств щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі. В ньому визначалися норми здавання (продажу) заготівельним органам зернової продукції у хлібовиробляючих регіонах країни (в тому числі в Україні): від однієї чверті до однієї третини валового збору, виходячи з розрахунку середнього врожаю. Для колгоспів незернових районів встановлювалося здавання (продаж) товарного хліба за нормою, яка не перевищувала однієї восьмої частини валового збору. “Вся інша маса валового збору, — вказувалося у роз’ясненні до статуту, — як в зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів”¹⁶⁴.

Цей документ був схвалений політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня, затверджений ЦВК і РНК СРСР 13 квітня 1930 р. і негайно опублікований в офіційному виданні “Сборник законов СССР”, 1930, № 24, ст. 256. Проте, виконуючи інструкції Кремля (Сталін особисто кожного разу затверджував черговий варіант плану), хлібозаготівельні органи “працювали” в Україні над урожаєм 1930 р. аж до 1 червня 1931 р. За весь період заготівель з селянського сектора було викачано 393 млн пудів, а в цілому по УСРР — 477 млн пудів хліба. Це становило на 167 млн пудів більше, ніж з урожаєм 1929 р. Державні заготівельні органи одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ — рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки¹⁶⁵. Кремль не цікавився становищем тих, хто вирощував хліб, і навіть тим, чи можна буде нагодувати коної фуражем і посіяти зерно у весняній кампанії 1931 р. Це була політика “підхльостування”, яка застосовувалася й у промисловості. Намагаючись підняти темпи індустріалізації, Сталін не думав про економічні наслідки такого курсу.

У 1931 р. в УСРР було заготовлено 440 млн пудів хліба, тобто на 37 млн пудів менше, ніж у попередньому. Селянський сектор недовиконав план, але порівняно з попереднім роком з нього було вичавлено на 2,5 млн пудів більше¹⁶⁶. Хлібозаготівлі знову продовжувалися до пізньої весни наступного року, поки в районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів.

Коли на селі переважали індивідуальні господарства, держава могла тиснути на них лише по лінії хлібозаготівель. Коли селян зігна-

ли в колгоспи і врожай стало можливим прямо з полів транспортувати машинами МТС на елеватори і зсипні пункти, тиск держави поширився й на початкову фазу сільськогосподарського виробництва — посівну кампанію. Щоб зібрати для держави якнайбільше, треба було й посіяти якнайбільше. Як це виглядало, показує доповідь заступника наркома земельних справ УСРР О. Триліського на червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У:

“Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше, засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так у стенограмі. — *Авт.*). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25 %. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік — 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування”¹⁶⁷.

Вимушені виконувати сталінські директиви, місцеві власті нерідко заплутували облік посівних площ або подавали відомості про “статистичні засіви” (якщо не знаходилося землі, яку можна було б засіяти). Та найбільший опір чинили самі колгоспники. По-перше, вони не могли виконувати велетенські обсяги робіт охопленими кінями. Система МТС тільки створювалася і на початку 30-х рр. ще не могла взяти на себе тягар основних робіт. По-друге, вони не мали бажання працювати на державу, яка відмовлялася платити за працю. Адже майже все, що вироблялося в громадському господарстві, потрібно було здавати за рознарядками — основною і додатковими. Вони надходили, поки хоч щось залишалося в колгоспних коморах.

Через півтора року, коли викликана недолугою політикою Кремля криза колгоспного ладу стала катастрофічною, проблему сівби порушив С. Косіор. У жовтні 1932 р. він казав: “Чому так погано сіють у цьому році? Ви на це питання можете почути стереотипні, не дуже дотепні пояснення: погода суха, тягла нема тощо. Звичайно, були труднощі. Ми не можемо цього заперечувати. Та хіба основна причина полягає в цьому? Коріння утруднень у тому, що ми мали величезний опір сівбі з боку колгоспів, не кажучи вже про індивідуальника, і це зовсім не важко намацати в тому ж Степу. Там є колосальні масиви, що належать колгоспам, навіть радгоспам, яких протягом кількох років людська рука не торкалася. Ми ліквідуємо куркульство, земля звільняється, ми розігнали рештки заможних господарств. Усе це навантаження — на колгоспи. Вони мають дуже велике навантаження, і при тому несталої стані, який був у минулому році, який є тепер, ми

маємо пряме прагнення ухилитись від того, щоб засіяти цю землю. Але ми не можемо не посіяти, тому що у нас немає хліба. Адже при нашому рівні врожайності нас рятує збереження посівної площі”¹⁶⁸.

Чому це раптом благодатні українські чорноземи стали неродючими, і саме тоді, коли народився колгоспний лад? Відповідь знаходимо в тезах відомого фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського, представлених в ЦК КП(б)У: в 1930 і 1931 рр. в Україні через збур’яненість полів загинуло до 40 відсотків врожаю¹⁶⁹.

Проте ця відповідь породжує нове запитання: чому колгоспи не могли справитися з бур’янами так, як це робили покоління українських хліборобів — кожний селянин на своєму невеликому клаптику землі? Громадське господарство потрапило в зачароване коло: щоб мати більше хліба при низькій врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні планів на засів не вистачало ні сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки, ні бажання здійснювати ці роботи.

Отже, незадовільний догляд за посівами пояснювався не тільки відсутністю заінтересованості колгоспників у майбутньому врожаї, але й технічною неможливістю впоратися з великою площею засіву.

Жнива складалися з трьох операцій: косовиці, обмолоту й вивозу зерна з поля. Проблема полягала в тому, як організувати їх: періодично чи так званим “конвейєром”? Якщо спочатку налягали на косовицю, то при великій площі засіву не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшений план затягував посівну кампанію до кінця червня. Відповідно зсувалися на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот скошеної частини, то не встигали з косовицею на всій площі засіву, і нескошене, але вистигле зерно починало обсіпатися.

У червні 1931 р. цю проблему розглядали майже одночасно на пленумах ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Нарком постачання УСРР М. Майоров і голова Колгоспцентру СРСР Т. Юркін прийшли до однакового висновку: попри втрати зберегти конвейєрну систему жнив, за якої хліб навіть не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні елеватори та зсипні пункти¹⁷⁰. Щоб мінімізувати втрати або від осипання на пні, або від дощу у валках, ЦК КП(б)У прийняв соломонове рішення: “організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов’язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба”¹⁷¹.

Тут варто звернути увагу не стільки на те, що керівники державної партії почали приймати рішення в галузі технології сільськогос-

подарського виробництва — до цього селяни звикли досить швидко, — скільки на те, що запроваджувалася однакова технологія жнив для радгоспів і колгоспів. Цей “нюанс” в літературі досі залишався непоміченим.

У програмі РКП(б) 1919 р. найбільш досконалою формою сільськогосподарського виробництва вважалася зовсім не комуна, а радянське господарство — радгосп. На початку 1930 р. Сталін відступив від комуни до артїлі, а селянство погодилося з артїлями як з “меншим злом”. Але перемога селян виявилася примарною. У 1930—1932 рр. під час планування збиральних кампаній будь-які колгоспні комори були проігноровані в принципі. Сталінська держава не мала наміру розрізняти колгоспи від радгоспів: про це свідчать всі постанови досліджуваного трьохріччя. Але ж в радгоспах платили заробітну плату, а в колгоспах не бажали “отоварювати” виробленою продукцією зароблені трудодні. Це може означати тільки одне: Сталіну здавалося, що колгоспникам вистачить тієї присадибної ділянки, яку вони відвоювали у 1930 р., а в громадському господарстві вони повинні працювати безплатно або майже безплатно.

Встановлений у 1931 р. директивними вказівками компартійних органів порядок дій під час жнив був узаконений постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. “Про збиральну кампанію 1932 р.” “Вирішальними заходами у боротьбі з втратами врожаю, — проголошувалося у цьому документі, — є проведення збирання у можливо найкоротші строки при негайному й обов’язковому повсюдному скиртуванні”. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. У постанові вимагалася встановити найсуворіший облік врожаю, організувати згрібання колосків тощо¹⁷². Є певна символіка в тому, що внаслідок сталінської “революції зверху” турбота про згрібання колосків стала проявлятися на рівні вищого керівництва тоталітарної партії.

На III партконференції, яка відкрилася у Харкові 6 липня 1932 р., керівники республіки були незвично відверті. На порядку денному стояло єдине питання — доповідь С. Косіора “Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну і збиральну кампанії та про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів”. У присутності найближчих поплічників Сталіна — Л. Кагановича і В. Молотова — керівники України називали цифри втрат, яких зазнало, на їхню думку, сільське господарство України у минулому році, щоб показати масштаби кризи й добитися меншого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р. За оцінкою С. Косіора, втрати становили від 120 до 150 млн пудів. О. Шліхтер назвав цифру — 150, а М. Скрипник — до 200 млн пудів. Ці цифри давали уявлення про масштаби втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення¹⁷³.

Якими ж були втрати з урожаю 1932 р.? Цього ніхто не підраховував. Безсумнівно, однак, що вони були істотно більшими, ніж втрати з урожаю 1931 р. У розмові з полковником Робінсом у травні 1933 р. на пряме запитання “Чи вірно, що збирання врожаю торік пройшло незадовільно?” Сталін відповів ухильно: “Торік збирання пройшло менш задовільно, ніж позаторік”¹⁷⁴.

Технологічні рекомендації ЦК ВКП(б) на перший погляд були слухними. У 1932 р. в УСРР було заскиртовано вдвічі більше хліба, ніж у попередньому. В результаті втрати від осипання зменшилися. Однак тривале перебування хліба у скиртах викликало масове розмноження гризунів. Що було гірше — осипання хліба чи польові миші й ховрахи — важко сказати.

З ховрахами конкурували люди. Щоб залишити щось з врожаю для себе, колгоспники на жнивах переобладнували молотарки так, щоб зерно частково йшло в соломку й половику. Адаже до виконання безрозмірної “першої заповіді” — хлібозаготівельного плану — колгоспам залишали тільки ці озадки. При повторному обмолоті озадків взимку або навесні селяни збирали затаєне зерно і дотягували до наступного врожаю.

Під час третіх колгоспних жнив селяни зовсім втратили віру в те, що одержать що-небудь від держави на свої трудові. Ставлення їх до обов’язкової роботи в полі стало відповідним. У повідомленні, надрукованому в газеті “Правда” 22 червня 1932 р., кореспондент з Дніпропетровська зазначав: “Пишуться довгі резолюції, однак у більшості районів ще немає дійсної боротьби з втратами. Далеко не випадково, що питаннями якості збирання врожаю багато колгоспів Дніпропетровщини як належить не займаються. Скошений хліб у снопи не в’яжуть, копни кладуть як попало, вітер розкидає їх, хліб усюди розкиданий, колосся не згрібають ні кінними грабками, ні граблями. По скошеному хлібі їздять підводами і тракторами, витолочуючи зерно”.

За день до відкриття III Всеукраїнської партконференції Сталін і Молотов підписали вже згадану вище постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про збиральну кампанію 1932 р.” Нею передбачалося видавати колгоспникам як аванс на трудові від 10 до 15 відсотків фактично намолоченого зерна. “Кожний колгоспник, що працює, з першого вимолоту матиме хліб”, — заявив С. Косіор на конференції, підкреслюючи цим якісну відмінність нової збиральної кампанії від жнив двох попередніх років. Та не все було так просто. По-перше, навіть у часи кріпацтва робота за десятий сніп вважалася не вигідною. По-друге, зацьковані державою місцеві керівники часто приховували директиву про авансування від колгоспників, щоб вона не зашкодила виконанню продрозверстки у повному обсязі. По-третє, стимулююча сила авансування послаблювалася зловживаннями при нарахуванні трудових. “У нас хліб за авансом одержали ті, — говорив С. Косіор у жовтні 1932 р., — хто в полі не працював”¹⁷⁵.

Одночасно з прямиком у вигляді авансування Сталін підготував для селян України та Росії і кнут. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили ініційовану ним постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Згідно з нею, розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за “пом’якшуючих обставин” — позбавленням волі на строк не менше як 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодній сім’ї, колгоспник діставав строк у концтаборах.

На III конференції КП(б)У Молотов повідомив, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) встановили Україні план з урожаю 1932 р. в обсязі 356 млн пудів по селянському сектору. Хоч новий план на 40 млн пудів зменшувався проти попереднього, він був явно не під силу занепадаючому сільському господарству.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. Від червня до жовтня з колгоспів та індивідуальних господарів вдалося вичавити тільки 136 млн пудів хліба. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали річний план¹⁷⁶.

Ситуація в сільському господарстві України нічим не відрізнялася від тієї, яка склалася в хлібовиробних регіонах Росії. Скрізь селяни реагували адекватно на спроби Кремля змусити їх працювати безплатно і позбавити хліба. Настало протверезіння після ейфорії 1930 р., коли держава одержала від села небачену кількість зерна і негайно вивезла його за кордон, щоб мати змогу платити за устаткування для новобудов. Тепер кожний мільйон пудів хліба доводилося завойовувати. Внаслідок вичерпання централізованих продовольчих ресурсів зменшилися і без того мізерні норми постачання робітників та службовців по картках. Населення малих міст нечорноземної зони Росії було зняте з централізованого постачання, що викликало голод. Зафрахтовані пароплави простоювали в портах, тому що держава не мала зерна, щоб їх завантажити. Чергові виплати по короткострокових кредитах, надані при купівлі устаткування у зарубіжних фірм, доводилося забезпечувати за рахунок продажу національних художніх цінностей на аукціонах.

У такій ситуації Сталін направив в основні хлібовиробні регіони СРСР хлібозаготівельні комісії з надзвичайними повноваженнями на чолі з найближчими співробітниками. П. Постишев поїхав у Поволжя, Л. Каганович — на Північний Кавказ, В. Молотов — в Україну.

30 жовтня 1932 р. Молотов з’явився у Харкові на засіданні політбюро ЦК КП(б)У і повідомив, що ЦК ВКП(б) вдруге зменшив хлібозаготівельний план для УСРР — на 70 млн пудів. По селянському сектору встановлювалася остаточна цифра в 261 млн пудів. Зменшений план вимагалось виконати негайно.

Крадіжки зерна при збиранні врожаю ні для кого не являли секрету. Тому керівники Кремля були переконані або робили такий вигляд,

що врожай 1932 р. не загинув у полі в більшій своїй частині, а розкрадений. В день підписання постанови ВЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності” зовсім не випадково редакція газети “Правда” організувала в Україні десятиденний рейд 100 тисяч ударників преси. Але даремно кореспондент “Правди” по Дніпропетровській області закликав: треба шукати, адже є ціле підземне “пшеничне місто”. “Ударники преси” не знайшли його¹⁷⁷.

Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада — постанова РНК УСРР. Обидві постанови мали однакові назви — “Про заходи до посилення хлібозаготівель”. Місцева влада зобов’язувалася організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці й обмолоту. Виявити “розкрадений” хліб можна було тільки обшуком. У випадку, якщо хліба під час обшуку не знаходили, на боржників накладалися натуральні штрафи. У згаданих постановках йшлося тільки про натуральні штрафи м’ясом, салом і картоплею¹⁷⁸. У численних спогадах, опублікованих протягом останніх 15 років, свідки голоду розповідали, що під час обшуків забирали все підряд — крупи, буряки, капусту, квасолю, цибулю, фруктову сушню тощо. Обшуки спочатку були епізодичними, а після новорічної телеграми Сталіна керівникам УСРР стали систематичними і охопили всю територію республіки.

У телеграмі від 1 січня 1933 р., оформленій як постанова ЦК ВКП(б), Сталін пропонував ЦК КП(б)У і РНК УСРР повідомити через сільради всіх колгоспників та одноосібників, що вони зобов’язані здати державі весь прихований хліб. Селянам, які проігнорували це попередження, він загрожував карами¹⁷⁹. Щоб визначити тих, хто його проігнорував, були потрібні обшуки. Під час обшуків хліб могли знайти, і тоді селяни підпадали під дію закону від 7 серпня 1932 р. Які дії передбачалися у випадку, коли хліб не знаходили, у телеграмі не повідомлялося. Але селяни знали, що з листопада 1932 р. на тих боржників, у кого під час обшуку хліб не знаходили, накладалися натуральні штрафи.

Внаслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р. у першій половині 1932 р. в 44 районах УСРР розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Голод припинився тільки влітку, з новим урожаєм. Кількість жертв цього голоду оцінюється приблизною цифрою в 150 тис. осіб¹⁸⁰. Але заготівельники вилучали в другій половині 1931 і в першій половині 1932 рр. тільки хліб, і від голоду гинули власники слабких господарств. У добре поставлених садибах люди виживали за рахунок іншого продовольства, яким запасалися до нового врожаю.

Якщо незернове продовольство в порядку натуральних штрафів конфіскували за борги, гинули всі селяни, а не тільки біднота. Купити

їжу на сільських базарах було неможливо, хто б міг її продавати? Кооперативні крамниці “отоварювали” тільки тих, хто виконав хлібозаготівельний план. У місті магазини перетворилися на розподільники, які обслуговували тільки власників продовольчих карток. Система магазинів “Торгівля з іноземцями” у містах навіть зросла після того, як СРСР відмовився від послуг зарубіжних фахівців і робітників. Тепер вона викачувала у голодуючого населення, яке не охоплювалося картковою системою постачання, валюту й сімейні коштовності, але ті магазини мало кого врятували від голодної смерті.

Під керівництвом чекістів і уповноважених по хлібозаготівлях обшуки в кожному селі проводили місцеві члени комітетів незаможних селян. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила в колгоспах 73,2 млн пудів хліба, серед одноосібників — 13,8 млн пудів, а всього по селянському сектору — 87 млн пудів. У радгоспах було взято 17,6 млн пудів¹⁸¹.

Легенда про “підземні міста” з пшениці вмерла разом з суцільними обшуками. У Галузевому державному архіві СБУ є документ, в якому повідомлялося: органи ДПУ і міліції за період з 1 грудня по 25 січня знайшли 14 956 ям, 621 “чорний амбар” і 1359 інших тайників, з яких було вилучено 1 718 500 пудів зернохліба¹⁸². В цю кількість входив хліб, знайдений в озадках, тобто прихований колективно, а також виявлений у перекупників.

Отже, зерно, виявлене при обшуках, які супроводжувалися конфіскацією всього незернового продовольства, становило зовсім незначну частку в обсязі заготівель. Фактично держава відібрала у селян весь амбарний урожай 1932 р. Види на врожай, на основі яких був розрахований хлібозаготівельний план, залишилися тільки видами. Ніхто не розікрав урожай, просто його більша частина була втрачена внаслідок небажання селянства працювати на державу безплатно.

Навесні 1933 р. селян привчали добросовісно працювати в громадському господарстві шляхом організації харчувальних пунктів на польових станах. Для цього держава виділила частину раніше відібраного зерна. Тих, хто не міг працювати внаслідок виснаженості, не годували. З метою налагодження життя у враженій голодом сільській місцевості були організовані надзвичайні органи компартійної диктатури — політвідділи МТС і радгоспів.

Сталін та його оточення не переживали з приводу загибелі мільйонів селян, які тільки своєю смертю довели необґрунтованість звинувачень у крадіжках хліба. Голод вони оцінювали як корисний засіб викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. Секретар ЦК КП(б)У Хатаєвич доповідав 3 березня 1933 р. своєму начальству: “Чувствуется отрезвление после

того разгула и обострения собственнических, мелкобуржуазных вожделений, которые переживало большинство колхозников во время прошлых хлебозаготовок. Среди большинства тех колхозников, которые совсем еще недавно таскали и воровали колхозный хлеб, относились небрежно к колхозному имуществу, не хотели честно работать в колхозном производстве, замечается, что они все более осознают необходимость честно и старательно работать для колхоза”¹⁸³.

До голоду Сталін ставився, як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК і з’їздів КП(б)У і ВКП(б), у протоколах політбюро ЦК ВКП(б) і КП(б)У слово “голод” не згадувалося. Конкретні заходи компартійно-радянських органів, що пов’язувалися з голодом, проходили в документації через “особливі теки”. Певна річ, ніхто не боявся розголошення відомої всім інформації. У заборони Сталіна був інший смисл: тема голоду не підлягала відкритому обговоренню на будь-яких, навіть закритих партійних зборах або на пленумах партійних комітетів. Цієї заборони КПРС дотримувалася до грудня 1987 р.

У січні 1933 р. Сталін заявляв з трибуни об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), що матеріальне становище робітників і селян в країні поліпшується з року в рік. Він погодився лише на визнання “харчових труднощів у ряді колгоспів”. А в промові на Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників 19 лютого, коли велетенські масштаби голоду цілком окреслилися, генсек заспокійливо заявляв: “У всякому разі порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою”¹⁸⁴.

Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про жахливий голод з численними жертвами в Радянському Союзі. Радянська влада не шкодувала коштів, щоб приховати наслідки голоду від іноземців, які інколи проникали через “залізну завісу”. Особливого клопоту місцевим властям і працівникам ДПУ, які повинні були створювати “потьомкінські села”, завдала поїздка у 1933 р. відомого французького політика Е. Ерріо — голови комітету в закордонних справах палати депутатів, а в минулому — прем’єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні і на Північному Кавказі, які постраждали, як він чув, найбільше. 26 серпня Ерріо прибув до Одеси пароплавом, через день опинився в Києві, згодом — у Харкові й на Дніпробуді, всюди оглядав, що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо виїхав до Москви, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянуто ним місцевість пережила тяжкий голод. Витрачені на супровід Ерріо велетенські кошти обернулися для Сталіна значним політичним

капіталом. 13 вересня газета “Правда” надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо журналістам, в якій категорично спростовувалися “брехливі вигадки буржуазної преси про голод у Радянському Союзі”.

Смертність від голоду спалахнула вже в перший місяць роботи молотовської комісії. Починаючи з весни 1933 р., вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоджерства і трупоїдства. Прагнучи врятувати дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Саме вони найчастіше ставали жертвами каннібалів.

У 1933 р., як показує аналіз демографічної статистики, смертність від голоду в Україні становила від 3 до 3,5 млн осіб. Народжуваність у голодні роки зменшилася на порядок. Повні демографічні втрати, включно з викликаним голодомором зниженням народжуваності, сягали за 1932—1934 рр. 5 млн осіб.

Статистика органів ЗАГС за 1933 р. зареєструвала менш як половину смертних випадків, тому що реєстратори теж гинули від голоду. Однак вона показує з усією переконливістю, що в містах смертність мало відрізнялася від природної, а в селах була потворно високою. Національний зріз демографічної статистики у зіставленні зі зрізом по містах і селах незаперечно доводить, що люди гинули залежно від місця проживання, а не за національними ознаками. Але тут мова йде про те, що відбувалося в межах України.

Якщо порівняти Україну з іншими регіонами СРСР, картина міняється. Це доводить просте зіставлення наслідків дій трьох надзвичайних комісій. У Поволжі забирали хліб, а не все продовольство. Масштаби смертності у цьому регіоні, який за територією майже дорівнював Україні в її кордонах до 1939 р., хоч поступався населенням, приблизно такі, як в УСРР після хлібозаготівель з урожаєм 1931 р. Справа в тому, що в Поволжі, за винятком Республіки німців Поволжя, не застосовувалися натуральні штрафи.

За даними перепису 1926 р., на Північному Кавказі проживало більше 3 млн українців. Тільки в одному окрузі краю українці становили більшість населення — Кубанському (900 тис. осіб, 62 відсотки населення). Кубань постраждала від голоду нарівні з УСРР, а в інших округах натуральні штрафи практично не застосовувалися.

Соціально-економічні наслідки політики “підхльостування” були однаково тяжкими в усіх регіонах СРСР. Голод прийшов у сільську місцевість хлібовиробляючих регіонів, звідки заготівельники забрали все зерно. Голод прийшов у міста й містечка хлібоспоживаючих регіонів, знятих з централізованого постачання. Чому Кремль за допомогою натуральних штрафів перетворив голод на голодомор з десятикратно більшими жертвами тільки у двох регіонах, населення яких на дві третини складалося з українців? Чому тільки проти УСРР

і Кубані було спрямоване вістря терору голодом, замасковане під хлібозаготівлі?

На це питання не можна знайти відповідь у документах. В тоталітарних державах документи дають відповідь на питання “Як?”, тому що підлеглі потребують інструкцій, але не відповідають на питання “Чому?” Історики самі повинні відповісти на це питання, використовуючи доступні для аналізу факти.

Ситуація в усіх регіонах СРСР була однаково важкою, але не однаково небезпечною для Кремля. Українські селяни й кубанські козаки за попередні півтора десятиліття довели керівникам державної партії, що вони можуть бути небезпечними. Сталін же завжди відповідав попереджувальними ударами на можливі у майбутньому виклики його владі. Він уже зрозумів на переламі 1932—1933 рр., що неможливо далі ігнорувати матеріальну заінтересованість у колгоспному виробництві. Проте, щоб попередити політичні ускладнення в обох українських регіонах (які, до речі, вже починали ставити питання про об’єднання в одному державному утворенні), він скористався хлібозаготівлями, щоб вдарити по найбільш вразливому місцю у бунтівних українців — по їх продовольчих запасах. Охочих допомогти йому було немало. Газети піднімали шум навколо кожної розкритої ями з зерном, заявляючи про те, що українські куркулі приховали весь урожай, щоб голодом зірвати соціалістичну індустріалізацію. Члени комнезамів були готові разом з прийшлими чекістами конфіскувати продовольчі запаси своїх земляків, щоб врятуватися від голоду, який їм найбільше загрожував.

Аналізуючи одиничні факти, пов’язані з життям села в 1930—1932 рр., ми нанизуємо їх на конструкцію, що не змінювалася, як здається, десятиліттями, — колгоспний лад. Проте колгоспний лад у його перші три роки існування не схожий на знаний нами. Можна сказати навіть так: колгоспний лад в тому вигляді, який він мав до початку 90-х рр., народився після соціально-економічного катаклізму 1932—1933 рр., а саме — після реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами”.

Чи можливо, щоб відносини між контрольованими державою “командними висотами” економіки й сільським господарством радикально змінилися після прийняття єдиної постанови? Можливо, і навіть був прецедент: рішенням X з’їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку відкривалася нова економічна політика.

Постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала, що вироблена в колгоспі продукція належить не їй, а селянам. Визнавалося, що певна, заздалегідь зафіксована частка цієї продукції мусить надходити державі як податок. Вся інша продукція могла використовуватися колгоспниками на власний розсуд. Завдяки цьому, у колгоспників

створювалася заінтересованість у результатах колективного господарювання.

Отже, український голодомор істотно вплинув на формування радянської економіки, якою ми її знаємо. Повторний (після березня 1930 р.) відступ Сталіна у січні 1933 р. став можливим тільки після того, як він пересвідчився у безперспективності зусиль поставити колгоспників на коліна.

Між продподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р. існувала якісна різниця. Ленінський продподаток зберігав натуральну форму тільки до стабілізації грошового обігу. Надалі він набув грошову форму, й зібрані через бюджет кошти держава витратила на вільному ринку, купуючи стільки зерна, скільки селяни могли продати за встановленими цінами. Сталінські поставки завжди мали натуральну форму. Між державою та одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало.

Сталінські поставки відрізнялися від реквізицій 1919—1920 рр. і безрозмірної продрозкладки 1929—1932 рр., тому що залишали селянам можливість працювати й на себе. Якщо шукати аналогії у минулому, то сталінські поставки ставили селян у становище кріпаків, тоді як “безрозмірна” праця 1919—1920 і 1929—1932 рр. робила їх рабами.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим після досягнення певного консенсусу між тоталітарним режимом та селянством. У ситуації гострої кризи обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Сталінський режим відмовився від цілковитого втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених комунах. У свою чергу селяни (не відразу, а тільки після двох кампаній розкуркулення 1930—1931 рр. і терору голодом 1932—1933 рр.) змирилися з необхідністю працювати в артілі. Бойкотування громадського господарства вони припинили, коли дістали змогу розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції.

Колгоспний лад перетворив селян з господарів на робітників. Однак він додав певну, хоч дуже обмежену, можливість для розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Запровадження матеріальної заінтересованості у колективному господарюванні було для держави значно вигіднішим, аніж відбирання всього вирощеного врожаю. У 1933 р. Україна дала державі 317 млн пудів хліба, в 1935 р. — 462 млн, в 1938 р. — 545 млн пудів. Одночасно зростало зернове навантаження трудодня. У середньому за 1937 р. колгоспники одержали на трудодень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 раза більше, ніж в 1932 р. Питома вага артілей, де видавалося на трудодень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19 відсотків у 1932 р. до 70 відсотків у 1937 р.¹⁸⁵